

מה, בעצם, אנו רוצים ללמד? הבחינות כמשקפות את מה שרצינו ללמד

א. מבוא

הבחינות הן חלק בלתי נפרד ממערכת החינוך שלנו. הבחינות משמשות, בין השאר, כאמצעי לביקורת הלימוד, לדירבון הלימוד, לאיבחון תלמידים, לסיכום של לימוד וכאמצעי של הוראה ולימוד¹. בנוסף לכך יכולות הבחינות לשמש לנו כ"חלון", דרכו נוכל להשקיף על ההוראה. עבודה זו מנסה להציץ דרך "חלון" הבחינות ולראות מה, בעצם, המורה רצה ללמד.

וכיצד נוכל לראות בבחינות מה המורה רצה ללמד?

א. המורה חייב לבחון באותה רמת-עיון שבה הוא לימד: אם הוא לימד את החומר ברובד המילולי שלו – אין הוא רשאי לבחון ברובד העיון המעמיק, ואם לימד ברובד העיון – לא יוכל להסתפק בשאלות של ידע מילולי. גם במקרה של "מבחן בקיאות" מיוחד, אין מומלץ להסתפק בשאלות שהן רק מילוליות, כפי שיבואר להלן.

ב. מורה שהתכוון שתלמידיו ידעו לומר את אשר למדו – ידרוש בבחינה לחזור על מה שלמדו. לדוגמה: ישאל מה הייתה דעתו של אביי במקרה מסויים שהופיע בגמרא. לעומתו, מי שהתכוון שתלמידיו יבינו גם את הרקע המחשבתי שמאחורי החומר – ידרוש בבחינה גם דברים שדורשים מחשבה על החומר. לדוגמה: מה הייתה צריכה להיות דעתו של אביי על מקרה שעליו לא דנו בכיתה.

ג. בדרך כלל המורה מכוון את עיקרה של הבחינה אל הדברים שנראים לו חשובים. מכאן, שעיון במבחן שתכנן מורה יוכל ללמדנו מה נראה בעיניו כעיקר, ומה נראה בעיניו כטפל.

ד. מורה שמתכוון ללמד את תלמידיו כיצד ללמוד – יבדוק במבחן לא רק את החומר שלימד, אלא גם אם התלמידים למדו ללמוד. לדוגמה: מורה שרצה ללמד לא רק את ה"צריכותא" המסוימת שהופיעה בחומר, אלא גם את המבנה הבסיסי של צריכותא – יכלול במבחן שאלה לא רק על תוכן הצריכותא המסוימת שנלמדה, אלא גם שאלה ישירה או עקיפה שתבדוק את הבנת מבנה הצריכותא. אם המורה נותן חשיבות להנחיית החשיבה ולהקניית דרכי לימוד – הוא חייב לתת ביטוי לכך במבנה הבחינה שלו ובדרישות השונות של השאלות, שהרי הוא ירצה שהתלמידים יתכוננו ויתרגלו אותם.

להלן יובאו מספר דוגמאות מתוך בחינות שניתנו במקצועות קודש שונים, בכיתות שונות, על-ידי מורים שונים. יש לציין, שאין הכוונה לבחון רק את הבחינות, אלא, בעיקר, לבחון את ההוראה שקדמה לבחינות האלה¹. דרך הבחינות נוכל לראות שבמקרים רבים המורים ממקדים את ההוראה והלימוד ב"הגדת" החומר במקום בירידה למשמעותו, ובמקום לנצלו כאמצעי לקידום כושר החשיבה והלימוד של התלמיד.

1. ראה למשל, מ' עופרן, מה יש פה להבין!?, הוצאת רכס, תשנ"א, פרקים ז-ח.

ב. דוגמאות מתוך בחינות במקצועות קודש בכיתות שונות

ב1. שאלה מתוך מבחן מסכם בדינים לכיתות ח

הלכות גזילה ואבידה, פרק אחדי-עשר

השבת אבידה לישראל היא מצות עשה, שנאמר: "השב תשיבם". הרואה אבידת ישראל ונתעלם ממנה והניחה — עובר בלא תעשה, שנאמר: "לא תראה את שור אחיך... והתעלמת מהם", וביטל מצוות עשה. ואם השיבה קיים מצוות עשה.

1. מהי מצוות עשה המוזכרת בסעיף זה? _____
2. מאיזה פסוק לומדים מצוה זו? _____
3. מהי מצוות לא תעשה הנזכרת בסעיף זה? _____
4. מאיזה פסוק לומדים מצוה זו? _____

אלה השאלות היחידות על הסעיף הזה ב"משנה תורה". המשך הבחינה היה מורכב ממובאות של סעיפים אחרים, ושאלות דומות עליהם. לענייננו חשוב לדעת, שהתלמידים לא למדו את הסעיפים המופיעים בבחינה, אך הם למדו סעיפים אחרים, דומים להם.

דין:

אנו רואים שהמבחן הזה הוא מטיפוס Unseen, והוא אמור לבדוק, בין השאר, את כושרם של התלמידים להתמודד עם חומר מהסוג שעליו למדו. לכאורה, אפוא, המבחן בודק אם הצלחנו ללמד את התלמיד לעיין בחומר מהסוג הנדון. אולם, אם נבדוק את רמת העיון שנדרשה מן התלמיד נמצא, שכל מה שהוא היה צריך לעשות הוא להבין את פשר המילות, ואת משמעותו של הביטוי "שנאמר". ידע פורמלי של ניסוח הסעיפים, או אפילו ידע אלמנטרי בשפה — מספיק כדי לענות על השאלות האלה במלואן.

כדאי לשים לב מה לא נדרש מן התלמיד:

לא נדרשה ממנו דקות של התבוננות כמו לשים לב לכך שמדובר על השבת אבידה דווקא לישראל (שאלה אפשרית: מנין יודעים שמצוות השבת אבידה היא דווקא לישראל?).
לא נדרשה ממנו הסתכלות כוללת על כל הסעיף בשלמותו, ולא נדרש ממנו לשים לב לייחודה של מצוות השבת אבידה, שיש בה מצוות עשה וגם מצוות לא תעשה (שאלות אפשריות: מי שמוצא אבידה ואינו משיב אותה לבעליה נכשל בשתי עבירות. מה הן? מה אפשר ללמוד מזה שדווקא במצווה זו נקבע שהעובר עליה נכשל בשתי עבירות?).
לא נדרש ממנו קישור לדינים אחרים הידועים לו (שאלות אפשריות: תן דוגמה של מצוות עשה שהעובר עליה אינו נכשל בלא תעשה. תן דוגמה של מצוות לא תעשה שהעובר עליה אינו נכשל בעשה. תן דוגמה נוספת של מצווה שהעובר עליה נכשל בעשה ובלא תעשה).
גם לא נדרש ממנו לבדוק את הפסוקים הנוגעים בדבר וללמוד אותם ועליהם (דבר שאולי אין מקומו במבחן מסוג זה, אך בלימוד בכיתה הוא נחוץ) ועוד.

לסיכום, התלמיד נדרש רק להבנת המילים, אך לא להבנת העניין, ולא למחשבה. למעשה המבחן הזה הוא מבחן ב"הבנת הנקרא" ברמה המילולית, כש"במקרה" הקטע הנקרא הוא בדינים. אין זה מבחן בדינים, כש"במקרה" צורת המבחן היא שימוש ב"קטע לא מוכר". למעשה התלמיד לא נדרש כאן לשום ידע ב"דינים".

אי אפשר לדעת אם המורה עמד בכיתה, בשיעורי דינים, על אספקטים לא רק מילוליים של החומר. אך גם אם עשה זאת, הבחינה הזאת מהווה החמצה: מכיוון שהבחינה הזאת הייתה בחינת סיכום, הרי שדרך הבחינה עבר לתלמידים המסר הסמוי על מה חשוב ומה לא חשוב למורה: "לחשוב" – לא חשוב לו. להסתמך על ידע קודם ולהשתמש בו – לא חשוב לו.

אין כוונת הדוגמה הזאת לומר שבשום אופן אין לשאול שאלות ברובד של פשר המילים. יש מקרים ששאלות כאלה הכרחיות, ויש תלמידים שסוג זה של עיון, אפילו לגבי חומר פשוט, דרוש להם כדי שיוכלו להתקדם. אולם גם במקרים אלה הטיפול המילולי, בזמן הלימוד או בשעת הבחינה, הוא רק שלב התחלתי של הלימוד, הדרוש לפעמים כדי שאפשר יהיה לעיין בחומר. אסור לנו להסתפק ברמה הזאת של הוראה ושל לימוד (ושל בחינה) בשום מקצוע, ועם שום תלמיד, כי כך אנו מחמיצים את ההזדמנות ללמד את תלמידינו יותר מזה.

2b. מבחן על פרקים בספר שמואל א' לכיתות ה'

א. קרא את השאלות בעיון, וענה בקצרה ולעניין:

1. פורענות באה על הפלישתים שובי הארון.
 - א. הפלישתים שמו את הארון בבית דגון אלוהיהם, ושם למחרת –
 - ב. באשדוד _____, ולכן החליטו _____
 - ג. הארון עובר לגת, ושם _____
 - ד. מגת הארון עובר ל _____, ושם _____
2. מדוע החליטו הפלישתים לבסוף להחזיר את הארון חזרה לישראל? מה היה האשם (הקורבן) ששילמו הפלישתים, ומה היה סימלו?
3. שמואל תאר לעם את "משפט המלך", והזהירם כי יכביד את עולו עליהם. מה היה "משפט המלך", ומדוע, לדעתך, רצה העם במלך?
- ב. בקשר למה נזכרו המקומות הבאים?
 1. בית שמש. 2. קרית יערים. 3. מצפה. 4. אבן העזר. 5. רמה.
- ג. כתוב בלשונך את הפסוקים הבאים:
 1. ולא סרו ימין ושמאל. 2. הסירו את אלוהי הניכר מתוכם. 3. כי השב תשיבו לו אשם. 4. כבדה מאוד יד האלקים שם. 5. ועשיתם צלמי טחוריקם וצלמי עכבריקם.

דיון:

חלקים א ר"ב שלפנינו הינם בעיקרם שאלות "בקיאות", וברור שיש להם טעם רק אם המבחן ניתן בספר סגור. בחלקים אלה על התלמיד להציג היכרות עם האינפורמציה הנמצאת בפרקים בספר שמואל שעליהם הוא נבחן. אין הוא מתבקש לתת עיבוד כלשהו לידע, להתעמק בו או להשוות אותו עם מקומות אחרים. לדוגמה:

שאלה 1א – דורשת ממנו לזכור בעל-פה את רשימת נדודי הארון, עם פירוט מה שקרה בכל מקום. אין הוא מתבקש להתייחס לנדודים האלה מבחינה גאוגרפית (שאלה אפשרית בעניין זה, שיכולה לקשר בין לימודי תנ"ך ובין לימודי מולדת באותה כיתה (העברה בלימוד): שרטט את נדודי הארון על גבי מפה נתונה), ואין הוא צריך לחשוב על כך שיש הסלמה באסונות שקורים לפלישתים (אפשר להשוות את השאלה הזאת לשאלה דומה, שנשאלה עלידי מורה אחרת, בכיתה

המקבילה באותו בית ספר באותה שנה: 1. שאול הומלך שלוש פעמים. כתוב: א. באיזה אופן הומלך שאול בכל פעם? ב. מדוע היה צורך בהמלכה השנייה? ג. מדוע היה צורך בהמלכה השלישית, ומה היה הרקע להמלכה זו? בשאלה זאת התלמיד חייב להכיר את ה"חומר", אך עליו גם להתייחס למשמעותו.

כדאי לציין שאם אדם רואה חוקיות או משמעות באוסף של פרטי אינפורמציה הוא זוכר אותם יותר טוב מאשר אם הוא לומד אותם סתם כאוסף של פרטים, ולכן דיון בפרטי האינפורמציה יוסיף לא רק לעניין, אלא גם לזכרון, ובכך גם לבקיאיות.

בשאלה א3 – התלמיד מתבקש להביע את דעתו, כלומר נדרשת התייחסות לידע. עם זאת כדאי לציין שאילו המבחן היה נערך בספר פתוח – היה אפשר להעלות את העיון בדרגה: במקום לבקש חזרה על "משפט המלך" כפי שהוא כתוב כאן, אפשר היה לבקש השוואה שלו עם תיאור המלך בספר דברים. אם השוואה זו נעשתה בכיתה, והתלמידים למדו לערוך השוואה – אפשר היה לבחון אותם (בבחינה זאת או בבחינה אחרת) בעריכת השוואה בין אירועים מקבילים אחרים. כך המבחן היה בודק אם התלמידים למדו לא רק את החומר, אלא גם חלק מדרכי לימודו.

בחלק ג – המורה מסיבה את תשומת ליבם של התלמידים לביטויים לשוניים מיוחדים בפרקים שעליהם הם נבחנים. אין ספק שהדבר חשוב, אך נדמה שאפשר היה להפיק יותר תועלת אם השאלה הייתה מוצגת באופן אחר: לדוגמה:

1. שאלה: כתוב בלשונך: "ולא סרו ימין ושמאל". נניח שהתלמיד עונה "לא סטו לצד זה או לצד זה" – הוא יקבל את מלוא הנקודות, למרות שאת התשובה הוא יכול להמציא גם אם לא קרא את הפרקים הנוגעים בדבר מעולם². אם השאלה הייתה מנוסחת להיפך: "איך נאמר בלשון הפסוק "הלכו ישר"?" – הרי אז היה התלמיד צריך להכיר את הפרק כדי לענות על השאלה, ואז אולי הוא היה רואה וחש את יופיה של לשון המקרא לעומת לשון היום-יום. כדאי לציין, שהעלאת הרמה של המבחן הייתה אפשרית כאן, כמו כמעט בכל מקרה אחר, אם המבחן כולו היה מבחן בספר פתוח, והדבר רצוי תמיד, אך לא נאריך בכך כאן³.

33. מבחן סיכום על יהושע פרקים א'-ח' לכיתות ד

מי אני?

- א. נבחרתי למנהיג אחרי משה, ב. הגנתי על המרגלים ביריחו, ג. בניי עברו בתוכי,
- ד. נשאנו את ארון ברית ה', ה. הקיפו אותי כדי לכבוד אותי, ו. מעלתי בחרס, ז. הסתתרנו אחרי העי, ח. תלו אותי על עץ, ט. אספנו 12 אבנים מהירדן, י. בניי הקריבו עלי קרבנות תודה.

ספר עלי:

- א. חוט השני, ב. 7 עמים, ג. 2,000 אמה, ד. אבנים בגלגל, ה. מלאך ה'.

ענה על השאלות:

1. לאחר שבניי עברו את הירדן: א. מה עשה יהושע לבניי? ב. איזה חג חגגו בניי?
2. מה עשה יהושע לפני כיבוש יריחו והעי ומדוע?
3. א. כמה פעמים הקיפו בניי את יריחו? ב. במשך כמה ימים הקיפו את העיר? ג. באיזה יום הריע העם? ד. מתי נפלה החומה? ה. כמה כהנים תקעו בשופרות?

2. כפי שמלמדת אותנו המורה פרופ' נחמה ליבוביץ – בתשובה לשאלה "כתוב בלשונך" התלמיד יכול רק לכתוב את הפסוק בעברית מקולקלת.
3. ראה שם, שם.

4. מה מצילים בניי מיריחו? א. _____ ב. _____
 5. מהי קללת יהושע לאחר כיבוש יריחו?
 6. א. מדוע נכשלו בניי במלחמתם נגד העי (בפעם הראשונה)? ב. כיצד ידע יהושע מי לקח את החרס? ג. מי נלכד בגורל? ד. מה היה ענשו?
 7. המלחמה בעי: מתח קו בין המשפטים לחלק המתאים:

פעולות הצבא	יתחבא מאחורי העי
	יתקרב עם יהושע אל העיר
	יפרוץ לעיר הריקה וישרוף אותה
פעולות האורב	יברח מהעיר כדי למשוך אחריו את אנשי העי

8. א. מדוע עזבו אנשי העי את עירם? ב. מהו הסימן שנתן יהושע לאורב? ג. מה עשה האורב לאחר שקיבל את הסימן? ד. מה לקחו בניי מן העי?

דין:

בתור מבחן "בקיאות" – המבחן "מכסה את החומר"⁴. הבעיה היא שהמבחן כונה "מבחן סיכום", והוא אמור לסכם את לימוד הפרקים, ובכל זאת אין בו שום דבר מלבד חזרה על תוכן הדברים. אין לדעת אם התלמידים דנו עם המורה בעניין כלשהו הקשור לחומר, ואם למדו משהו בנוסף לתוכן הפסוקים. גם אם למדו משהו, הם יכולים להסיק שאין הוא חשוב, כי אין רמז להתייחסות אליו במבחן המסכם. בין העניינים שאפשר היה לדון בהם אפשר למנות, למשל, את הנושאים הבאים:

השוואה של קריעת ים סוף לעצירת הירדן. משמעות השווה והשונה לגבי יהושע. כיצד עורכים השוואות.
 השוואת כיבוש יריחו לכיבוש העי (קריטריונים: טקטיקה (ריגול, הכנות, ביצוע), מה עושים באנשים, ברכוש, נס לעומת טקטיקה, כמה נס וכמה טקטיקה יש בכל כיבוש). המרגלים – השוואת מרגלי יריחו עם מרגלי העי ועם מרגלי משה, תפקיד המרגל והאם כולם ביצעו את תפקידם, האם מה שהמרגלים אמרו היה נכון, האם היה מתפקדם לומר מה שאמרו.

למה בני גד ובני ראובן הולכים חלוץ? איזכור התנאי שלהם.
 משמעות המשפט "עד היום הזה" לגבי כתיבת הספר.
 הרמזים בדברי רחב לשירת הים.
 תפילת משה לעומת תפילת יהושע.
 הכנסת האורחים של רחב לעומת הכנסת האורחים של לוט.
 דמות המנהיג – יהושע לעומת משה, הבעיות של מנהיג שבא אחרי מנהיג גדול, איך יהושע בונה את מנהיגותו.
 איפה העיר יריחו במפה. ועוד כהנה וכהנה.

לאף אחד מהנושאים האלה, ולאחרים, אין רמז במבחן המסכם, למרות שעיסוק בהם הוא העושה את הלימוד **למשמעותי יותר, מעניין יותר, כוללני יותר** (עם התייחסות לדברים אחרים שנלמדו בעבר), ו"מאהיב" את התורה ואת לימודה. ממבחן זה התלמיד יכול להסיק, כאמור, שגם אם דברו על דברים מסוג זה – אין צורך לחזור על זה, להתכוון לבחינה על זה, ולזכור את זה – זה לא כל כך חשוב.

4. כדאי לציין שגם מורים המחייבים "לימודי בקיאות", כמו שפרה שטיין (במאמרה "על מעלת הבקיאות ודרכי הוראתה", שמעתין 120, תשנ"ה) אינם תומכים בדרך כלל בשינון מילולי של הכתוב, כי "קיים חשש כי מבחני הבקיאות יהפכו לחידון התנייך, ולזאת אנו מתנגדים", ו"קיים חשש שהלמידה תהיה שטחית, ואולי בשל כך נמנע אנו מן התלמיד את הרצון ללמוד" (שם). לכן "חשוב לכלול גם שאלות שתאלצנה את התלמיד לענות על עניין אחד על פי כמה מקורות שלמד" ועוד.

43. מבחן בגמרא על קטע שלא נלמד לכיתות ח (רמה ב)

הקטע שלא נלמד הוא מתוך מסכת ברכות ל"ג, ע"א (מתוך גמרא שטיינזלץ). כדאי לציין שהבחינה המקבילה לרמה א כללה את אותו קטע של הגמרא, אך מתוך גמרא רגילה. התלמידים התבקשו לפסק את הטקסט, ואחר-כך לענות על שאלות במתכונת דומה מאוד לזו של רמה ב).

מבחן

(א) הבנת תוכן המשנה

1. "מזכירין גבורות גשמים בתחית המתים".
 - א. באילו מילים מזכירין "גבורות גשמים"?
 - ב. באיזו ברכה בתפילת שמונה עשרה מזכירין גבורות גשמים לפי המשנה?
2. "ושאלה בברכת השנים".
 - א. איזו בקשה נקראת "שאלה"?
 - ב. באיזו ברכה בתפילת שמונה עשרה אומרים אותה?
3. "והבדלה ב"חונן הדעת". רבי עקיבא אומר אומרה ברכה רביעית בפני עצמה. רבי אליעזר אומר בהודאה".
 - א. איזה קטע בתפילה נקרא "הבדלה"?
 - ב. שלושה תנאים נחלקו במשנה היכן אומרים הבדלה בתפילה. כתוב מה דעתו של כל תנא?

_____ תנא קמא:
_____ רבי עקיבא:
_____ רבי אליעזר:

(ב) הבנת תוכן הגמרא

1. "מזכירין גבורות גשמים – מאי טעמא"?
באר את שאלת הגמרא "מאי טעמא"? (מה מתכוונת הגמרא בשאלתה?)
2. "אמר רב יוסף מתוך ששקולה כתחיית המתים לפיכך קבעוה בתחיית המתים".
 - א. באר בלשונך את תשובתו של רב יוסף?
 - ב. מה הקשר בין "גבורות גשמים" ל"תחיית המתים"?
3. "ושאלה בברכת השנים – מאי טעמא"?
באר את שאלת הגמרא!
4. "אמר רב יוסף מתוך שהיא פרנסה קבעוה בברכת פרנסה".
באר בלשונך את תשובתו של רב יוסף?
5. "הבדלה בחונן הדעת – מאי טעמא".
באר את שאלת הגמרא!
6. "אמר רב יוסף מתוך שהיא חכמה קבעוה בברכת חכמה".
 - א. "מתוך שהיא חכמה" לאיזה קטע תפילה התכוון רב יוסף?
 - ב. "ברכת חכמה" לאיזו ברכה מתכוון רב יוסף?
 - ג. מה הקשר בין קטע תפילה זה לברכת חכמה?
7. "ורבנן אמרי מתוך שהיא חול לפיכך קבעוה בברכת חול".
 - א. "מתוך שהיא חול" לאיזה קטע תפילה התכוונו רבנן?
 - ב. "ברכת חול" לאיזו ברכה מתכוונים רבנן?

- ג. מדוע נקראת ברכה זו "ברכת חולי"?
- ד. מה הקשר בין קטע תפילה זה לבין "ברכת חולי"?
8. במה חולקים רבנו ורב יוסף? סמן את התשובה הנכונה.
- א. באיזו ברכה תיקנו לומר הבדלה?
- ב. בטעם – למה תיקנו לומר הבדלה?
- ג. בטעם – למה תיקנו לומר הבדלה בחוץ הדעת?
- ד. רבנו ורב יוסף אינם חולקים בכלל.

דיון:

כדאי לשים לב לכך שכמעט כל המבחן הזה עוסק ב"הבנת הנקרא" ברובד המילולי הפשוט ביותר, כשכמעט כל התשובות נמצאות על הדף: במשנה, בגמרא, ברש"י או בשטיינזלץ. השאלה היחידה הדורשת מניפולציה מחשבתית כלשהי היא שאלה 8.

בחלק ב, שאלות 1, 3, ו-5 הן אותה שאלה, והיא חוזרת 3 פעמים. נדמה שצריך לזכור **שאסור לנו לשעמם את התלמיד** אם אפשר שלא לעשות זאת, וכלל זה חל גם על בחינות! בנוסף לזה שאלה זו, בצורתה הנוכחית, היא בעיתית: אם תלמיד משיב על השאלה "באר את שאלת הגמרא 'מאי טעמא?' במילים 'מה הטעם?' – נאלץ לקבל זאת כתשובה נכונה, ויתברר לנו שלא הצלחנו לברר על-ידי השאלה הזאת אם התלמיד מבין שהבעיה היא מה הסיבה לכך שהתוספת מוכנסת דווקא במקום זה, כי חזרה על מילים יכולה להיעשות גם בלי הבנת העניין.

בעיה דומה קיימת גם לגבי שאלה 2 בחלק ב: לשאלה: "באר בלשונך את תשובתו של רב יוסף" נועין בהערה על "באר בלשונך" בסעיף 2 לעיל יכולה לבוא תשובה: "בגלל שהיא כמו תחיית המתים לכן קבעו אותה בתחיית המתים", ואם כך – מה הרווחנו בשאלה ובתשובה? סעיף ב באותה שאלה דורש תשובה מנוסחת באופן עצמאי, ולכן היא יותר טובה. גם שאלה 6 ערוכה באופן מחייב יותר.

לגבי שאלה 8, שהיא, כאמור, השאלה היחידה הדורשת מחשבה, כדאי להוסיף הערה כללית, הנוגעת לניסוח שאלות יותר קשות במבחנים: **עבור תלמידים חלשים** – אם נדמה למחבר המבחן שהשאלה הזאת המהווה קפיצה מחשבתית גדולה מדי לתלמידיו, במיוחד לפי הרמה שנדרשה מהם בשאר המבחן, הרי שהוא יכול להשיג מטרה דומה על-ידי **ניסוח מפורט יותר של השאלה**: אפשר להוסיף לשאלה סעיף מקדים בנוסח – האם רב יוסף ורבנו סוברים שההבדלה צריכה להיאמר באותה ברכה? או: רב יוסף אומר שההבדלה נקבעה בברכת חכמה, ורבנו אומרים שההבדלה נקבעה בברכת חול. האם הברכות האלה שונות או שזו אותה ברכה? ואחרי זה לשאול את שאלה 8.

(ובאופן כללי – לפעמים נשמעת הטענה: "התלמידים שלי חלשים, ולכן אני לא יכול לדרוש מהם הבנה מעמיקה או חשיבה, ולכן עלי להסתפק בכך שהם ידעו "לומר את החומר". טענה זאת אומרת, למעשה, שהמורה מוותר מראש על קידום תלמידיו החלשים. האמת היא שדווקא תלמידים חלשים זקוקים יותר מאחרים להנחייתו של המורה לחשיבה ולהבנה. על המורה לבחור עבורם חומר פשוט, אך בו עליו לדרוש מהם עיון, ובו עליו ללמד אותם ללמוד. **אם שאלה מסוימת נראית למורה קשה מדי עבור תלמידיו – לפעמים הוא יכול להנחות את חשיבתם על-ידי פירוק השאלה או על-ידי הסברתה.**)

מבחן אלטרנטיבי על אותו "קטע שלא נלמד" יכול להיות:

מבחן

(א) הבנת המשנה

1. א. "גבורות גשמים": למה קוראים בשם "גבורות גשמים"? הסבר מדוע נבחר שם זה, האם מדובר כאן על גבורתם של הגשמים?
ב. "שאלה": למה קוראים בשם "שאלה"? מה השאלה כאן?
ג. "הבדלה": למה קוראים בשם "הבדלה"?
ד. מה המשותף לכל המושגים האלה (נוסף לכך שכולם נזכרים במשנה זו)?
2. מה המשותף ל"תחיית המתים", "ברכת השנים" ו"הודאה" הנזכרות במשנה?
3. "רבי אליעזר אומר: בהודאה" – מה "בהודאה"?
4. מה השאלה שבה עוסקת כל משנתנו?
5. על איזה חלק מדברי תנא קמא חולקים התנאים האחרים?
או: באיזה עניין יש חילוקי דעות במשנה?

(ב) הבנת הגמרא

1. הגמרא שואלת שלוש פעמים "מאי טעמא?". הסבר את השאלה, ואל תשתמש בהסבר במילה "טעם".
2. א. במה שקולה "גבורות גשמים" ל"תחיית המתים"?
ב. מה הקשר בין "שאלה" ובין "פרנסה"?
ג. מדוע אומר רב יוסף ש"הבדלה" היא חכמה?
3. א. "מתוך שהיא חולי" – במה הבדלה היא "חולי"?
ב. מהי ברכת חול?
4. את מי מן התנאים מפרש רב יוסף בכל אחד ממאמריו בגמרא?
5. במה חולקים רבנן ורב יוסף? סמן את התשובה הנכונה:
א. באיזו ברכה תיקנו לומר הבדלה?
ב. בטעם – למה תיקנו לומר הבדלה?
ג. בטעם – למה תיקנו לומר הבדלה ב"חונן הדעת"?
ד. רבנן ורב יוסף אינם חולקים בכלל.

(ג) כללי

1. "מתחילין לומר בברכה שנייה 'משיב הרוח ומוריד הגשם' בתפילת מוסף של יום-טוב האחרון של חג (=שמיני עצרת) ואין פוסקין עד תפילת מוסף של יום-טוב הראשון של פסח". (מתוך שולחן-ערוך, אורח-חיים קיד א).
א. באיזה חלק של משנתנו עוסק הסעיף המצוטט משולחן-ערוך?
ב. באיזה חלק של הסעיף המצוטט משולחן-ערוך עוסקת משנתנו?
2. אנו מוצאים מחלוקת במשנה ומחלוקת בגמרא.
א. האם שתי המחלוקות האלה הן באותו עניין? הסבר.
ב. מה ההבדל בין המחלוקות האלה?

דיון:

השאלות בהבנת המשנה אינן עוסקות רק במילות הכתוב כסדרן, אלא גם מחייבות את התלמיד להסתכל על המשנה כולה. כמו כן יש שאלות המחייבות אותו לשים לב לא רק לשאלה מה הכוונה בכל שם הנזכר במשנה, אלא גם מה המשמעות של השם הזה. כדאי לשים לב לכך שגם בבחינה זו לא נכנסו לשאלה של המבנה הכללי של תפילת העמידה, ולאור זה מה המקום המתאים לכל תוספת – דבר שאסור היה לדלג עליו אם הקטע הזה

היה נלמד בכיתה. (למשל, השאלה מה ההבדל בין הזכרת גבורות גשמים ובין שאלת גשמים, ולמה גבורות גשמים מתאימה לברכת תחיית המתים, ואילו שאלת גשמים לברכת השנים, ולא להפך).

שאלה 2 בהבנת הגמרא לוקה בכך שגם עליה, כמו על השאלות הדומות במבחן הקודם, אפשר לענות ב"מה הסיבה", ובכך לצאת ידי חובה בלי להוכיח הבנה. ייתכן שכדאי לנסח את השאלה באופן אחר, כגון: "מאי טעמא" – מה הטעם לכך ש_____.

תפקידו של הפרק ה"כללי" במבחן הוא: **א.** להדגיש את חשיבותו של העיון בפרטים ובדקויות, **ב.** להדגיש את ההבדל בין משנה ובין גמרא, במסגרת הנחלת העקרונות של לימוד הגמרא, **ג.** להראות לתלמיד שאין הטקסט עומד בפני עצמו, במנותק מן העולם, אלא יש לקשור אותו לדברים אחרים. שלושת העניינים האלה (דקויות, עקרונות הלימוד וחיבור לחומר אחר) חשובים לא רק במבחן, ולא רק בגמרא, אלא בכל לימוד בכל מקצוע.

לשני המבחנים האחרונים על אותו "קטע שלא נלמד" כדאי להעיר עוד את ההערות הבאות:

א. המבחן הראשון ניתן בטעות לקבוצה של תלמידים ברמה א של לימוד גמרא בכיתה ת. התגובה שלהם בצאתם מן המבחן היתה הבעה של תחושת עלבון על מה שנדרש מהם (יזה מה ש"הם" רוצים שנדע!). ויתכן שגם תלמידים ברמה ב חשו תחושה דומה. **אסור שתלמיד יחוש שמזלזלים בכושר הלימוד או החשיבה שלו!**

ב. קבוצות אחדות של מורים ומורות, שלא התנסו בלימוד גמרא בעבר, קבלו את הקטע עם המבחן הראשון. משגמרו לענות נתבקשו לחוות את דעתם עליו. לא מעטים מביניהם הגדירו את המבחן כ"דף עזר ללימוד הטקסט" ולא כמבחן, ורבים תארו אותו כ**משעמם** או טרחני. המבחן השני התקבל על-ידיהם ביתר עניין.

ג. המבחנים ניתנו לקבוצות של מורים שתפילת העמידה אינה שגורה בפייהם, והשמות "יתחיית המתים" ו"הודאה" בהקשר המופיע בטקסט אינם אומרים להם דבר. למרות זאת הם הצליחו לענות על השאלות, והיו יוצאים בציון מעולה מהמבחן, לו נבחנו עליו. מזה אנו למדים שלמרות שלכאורה הם למדו את הקטע – הרי שבעצם לא לימדנו אותם די. מובן מאליו שאם הקטע הזה היה נלמד בכיתה – זו הייתה הזדמנות למורה ללמד משהו ב"תפילה" גם אם השיעור באופן פורמלי היה שיעור "גמרא". כך התלמיד היה לומד, בנוסף לעצם הנושא, גם שהמקצועות השונים (ולא רק ממקצועות הקודש) אינם נפרדים זה מזה, אפילו אם הם נלמדים בנפרד.

ד. מובן מאליו שאפשר לחבר עוד מספר מבחנים אחרים על אותו קטע. כמו כן ברור שאם הקטע מופיע בתור חומר לימוד, ולא רק בתור מבחן, המורה חייב להתעכב על נושאים נוספים "דרך" החומר הזה.

ג. סיכום ומסקנות

מכל הדוגמאות אנו למדים שהמבחן עצמו צריך להיות מאלף. אם ההוראה מתכוונת לקדם את החשיבה ואת ההבנה של התלמידים, אזי המבחנים חייבים לדרוש מן התלמידים חשיבה והבנה. אם מורה רוצה להרגיל את עצמו ללמד את תלמידיו כיצד ללמוד, ולכוון את ההוראה לקידום ההבנה – ראוי לו לחבר מבחנים הדורשים יותר מהבנה מילולית. אחת הדרכים הטובות לבחון בדרג הבנה יותר מתקדם היא על-ידי **מבחן בספר פתוח**. כדי שהמבחן כזה יהיה לא טריביאלי צריך שיהיו בו שאלות שדורשות יותר מציטוט של פרטי אינפורמציה מילולית. דברים אלה אמורים גם לגבי סוגים אחרים של מטלות הניתנות לתלמידים, כגון שיעורי בית, או לימוד עצמי מונחה בכל צורה שהיא. למעשה כל ההוראה בכל המקצועות ובכל הרמות צריכה להיות כזאת, **שתקדם את כושר החשיבה והעיון תוך כדי לימוד המקצועות.**